

PRODUCTIVITEIT EN VERSCHIEDENHEID VAN HET SOCIAAL-CONSTRUCTIVISME

Liesbeth Bervoets

Productivity and differences in discourse analysis. The issue of gender in research on women's employment

Although discourse analysis is still a rather exceptional theoretical framework in the field of labour research, expectations are high. In women's studies it is taken for granted that discourse analysis better reveals gender inequality in the labour force than other theoretical approach. This claim is investigated by comparing women's employment in the electro-technical industry, clerical work and social work. It turns out that discourse analysis is especially fruitful if the researchers are aware of the gender bias in their theoretical concepts.

Arbeidsvraagstukken behoren van oudsher tot een vrouwenstudiesdomein waar het sociaal-constructivisme maar weinig voet aan de grond heeft gekregen (Brouns & Schokker, 1990; Brouns, 1993). Het overgrote deel van het onderzoek naar de relatie tussen arbeid en sekse oriënteert zich op de meer gangbare theoretische paradigma's in arbeidsonderzoek, zoals het debat over de rationele keuzetheorie in dit blad onlangs nog liet zien. Desondanks bestaat er inmiddels een rijke oogst aan sociaal-constructivistische gevalsstudies over dit onderwerp. Het betreft een keur van vooral historische monografieën over het Philips-meisje, het kantoor, het onderwijs, het sociaal werk, de wetenschap, et cetera. Deze studies gaan uit van de veronderstelling dat onderzoek naar constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid meer inzicht geven in het ontstaan en voortbestaan van sekseongelijkheid, dan onderzoek waarin sekse een onproblematische categorie is. Ook volgens recente evaluaties van vrouwenarbeidsonderzoek (Brouns & Schokker, 1990; Brouns, 1993) richt sociaal-constructivistisch onderzoek zich meer dan andere benaderingen op de fundamenteën van sekseongelijkheid: 'de (geseksueerde) definitie, organisatie en waardering van arbeid' (Brouns, 1993, p. 59).

Er is echter nog nauwelijks onderzocht of en in welke mate deze beloften worden waargemaakt en welke interpretatieverschillen er onder de noemer van het sociaal-constructivisme schuilgaan. Brouns cum suis toetsten het inzichtgevend potentieel van de verschillende theoretische verklaringskaders voornamelijk op conceptueel niveau. Dat de ontwikkeling van vrouwenarbeidsonderzoek vanuit dit perspectief op een heldere en overzichtelijke manier in kaart is gebracht staat buiten kijf. Maar de empirische uitwerking van theoretische concepten en de vraag hoe bestaande kritieken op

dominante theoretische concepten benut worden, blijven nog grotendeels buiten beschouwing.

Deze bijdrage heeft tot doel om het kritisch potentieel van de verschillende analysekaders die in vrouwenarbeidsonderzoek gebruikt worden te analyseren. Geeft een sociaal-constructivistische aanpak een fundamenteeler inzicht in sekseongelijkheid dan een niet-constructivistische benadering? Welke verschillen bestaan er tussen sociaal-constructivistische analysekaders onderling? Om deze vragen te beantwoorden zijn zes case studies geselecteerd die paarsgewijs met elkaar worden vergeleken. Om een paarsgewijze vergelijking zinvol te maken is voor zoveel mogelijk contrast in theoretische benadering en uitwerking gekozen. In de paragraaf over vrouwenarbeid bij Philips worden daarom de resultaten van een rational-choice- en een sociaal-constructivistische benadering met elkaar vergeleken, bij kantoorarbeidsonderzoek gaat het om een sociaal-constructivistische en een kritisch-sociologische benadering, terwijl het sociaal-werkonderzoek draait om een vergelijking van sociaal-constructivistische onderzoeken met en zonder expliciet genderperspectief. De uitwerking van de relatie tussen subject en vertoog en de handelingsruimte die vrouwelijke actoren daarin krijgen toegemeten worden onderzocht. Ook de omgang met seksedichotomieën en de keuze voor de intellectuele en sociale context van sekseconstructies komen aan de orde. Dit laatste punt heeft betrekking op de vraag met welk theoretisch kader de auteur in discussie gaat en op welk impliciet of expliciet vergelijkingsperspectief sekseconstructies berusten.

Philips-vrouwen en Philips-meisjes

In *Honderd jaar vrouwenarbeid bij Philips* (1991) vraagt de historica Ien van der Coelen zich af waarom Philips

op bepaalde momenten juist vrouwen aantrok voor bepaalde functies in het productieproces. Haar goed gedocumenteerde antwoord laat zien dat de geschiedenis van vrouwen in deze multinational synoniem is met het inschakelen van goedkope, flexibele en overwegend ongeschoolde arbeidsters.

De historisch-pedagoge Annemieke van Drenth wil met *De zorg om het fabrieksmeisje* (1991) juist een tegenwicht bieden aan een verklaring waarin economische doelstellingen dominant geacht worden voor het beheer van arbeid. 'Door de economische rationaliteit centraal te stellen wordt geen recht gedaan aan andere principes: bijvoorbeeld het verwantschapssysteem, de cultuur, de levensbeschouwing', betoogt de auteur (Van Drenth, 1991, p. 48). Volgens Van Drenth gaat een economisch verklaringskader gepaard met een repressief machtsbegrip: economische macht geeft individuen en groepen de mogelijkheid sociale verschillen tussen arbeidskrachten uit te buiten en vrouwen als tweederangs werknemers te behandelen. Sekseverschillen en andere onderscheidingen tussen werknemers zijn aanknopingspunten waarvan de dominante partij gebruikmaakt.

Leiden de tegengestelde interpretatiekaders van Van der Coelen en Van Drenth nu tot verschillende inzichten in sekseongelijkheid? Van der Coelen reconstrueert het Philips-beleid in termen van winstmaximalisatie. Het bedrijf kon zowel voor als na de Tweede Wereldoorlog voor eenvoudige, routinematige arbeid een beroep doen op goedkope, vrouwelijke arbeidskrachten. Welke vrouwen werden geworven, op welke plaats en in welke aantallen varieerde in het beproefde Philips-recept. Zo namen gehuwde vrouwen na de Tweede Wereldoorlog voor een deel de plaats van jonge meisjes in, die door verlenging van de leerplicht en een ruime arbeidsmarkt niet meer onbeperkt voorradig waren. Philips maakte ook gebruik van pendelaars uit België en beloonde Drentse arbeidersgezinnen van ten minste drie dochters boven de zestien met een woning als ze naar Eindhoven verhuisden. Vanaf 1949 kwam er een spreidingsbeleid van de grond, dat tot doel had de arbeid naar regio's met een omvangrijk arbeidsreservoir te brengen, allereerst in Nederland en vervolgens in het buitenland. Door rationalisering, verwetenschappelijking en automatisering ziet Van der Coelen een 'vrouwelijke' gloeilampenfabriek van Nederlandse origine in een 'mannelijke' multinational veranderen.

Van Drenth opteert voor een relationeel begrip van macht, waarbij macht niet extern is aan sociale betrekkingen tussen mensen noch bij voorbaat gemonopoliseerd is door bepaalde partijen of personen. Macht in een sociale relatie bestaat bij de gratie van het aanbieden en het accepteren van verleidelijke identificatie- en interpretatiemogelijkheden, die de betreffende relatie structureren en betekenis verlenen. Aan dit theore-

tisch kader ontleent de schrijfster het uitgangspunt van haar dissertatie over Philips-meisjes: namelijk dat meisjesarbeid in de loop van de twintigste eeuw steeds meer het object is geworden van 'zorgende macht'. Haar belangstelling gaat uit naar de werking van die macht en de wijze waarop dit machts-type inhoud en vorm geeft aan jeugdigheid en vrouwelijkheid. De sociale zorg voor de werknemers van Philips kan volgens Van Drenth niet los gezien worden van de maatschappelijke fascinatie met en de afkeuring van meisjes- en vrouwenarbeid aan het eind van de negentiende eeuw. 'Het fabrieksmeisje' was onder meer het product van literaire, pedagogische en katholieke deliberatie over de vraag in hoeverre fabrieksarbeid de geschiktheid van meisjes voor moederschap en huwelijk aantastte.

De onopgesmukte manier waarop Van der Coelen de geschiedenis van vrouwelijke bedrijvigheid bij Philips beschrijft, roept een vertrouwd beeld van vrouwenarbeid op. Haar uitgangspunt is dat economische drijfveren het vrouwenarbeidsbeleid van Philips bepaalden. Het bedrijf wist in zijn machtspositie als belangrijkste werkverschaffer in de regio het verzet tegen het bedrijfsregime van katholieke zijde en van de werknemers effectief te breken. Aanvankelijk was dat mogelijk omdat de katholieke organisaties, waarin de meeste werknemers zich georganiseerd hadden, het zedelijke peil van hun vrouwelijke leden belangrijker vonden dan belangenbehartiging. Bovendien nam een aantrekkelijk sociaal beleid de potentiële oppositie de wind uit de zeilen. Bij de reorganisatieoperaties in de jaren zeventig en tachtig leidden verslechterde arbeidsvoorwaarden tot een groot 'natuurlijk' verloop onder gehuwde vrouwen.

Het beschrijven van het Philips-beleid in termen van winstmaximalisatie, heeft bij Van der Coelen niet tot gevolg dat vrouwen de willoze slachtoffers van de Philips-macht worden. Vanuit het perspectief van de werknemers gezien bood het concern in doorsnee het minst slechte alternatief. De keuze voor Philips is volgens Van der Coelen ook in het geval van vrouwen te zien als een optimalisering van hun maatschappelijke kansen.

Van Drenth's bijzonder leesbare en toegankelijke onderzoek naar zorgende macht voor het Philips-meisje is opgedeeld in twee episoden, die van 1891 tot 1940 en van 1940 tot 1960 lopen. In de eerste episode slaagde het protestantse familiebedrijf erin de katholieke weerstand tegen vrouwelijke fabrieksarbeid te overwinnen. Deels door met onderricht in naaien en koken en 'verantwoorde' ontspanning tegemoet te komen aan de bezwaren tegen fabriekswerk voor vrouwen, deels omdat in de grote, vaak door werkloosheid getroffen katholieke gezinnen het geld zwaarder woog dan de bezwaren van de katholieke geestelijkheid. Anton Philips, terzijde gestaan door zijn vrouw Anna Philips-de

Jongh, belichaamde met zijn concept van paternalistische volksverheffing het samengaan van economische en zorgende macht. Door de expansie van het bedrijf in de jaren twintig verzelfstandigde en professionaliseerde de zorgende macht zich. Het corps van sociale professionals, die als 'zaakwaarnemers van de hoedende en volksverheffende geest' van de Philips-familie fungeerden, groeide gestaag en door de introductie van psychotechniek ging bedrijfsinterne selectie en instructie tot het terrein van de sociale zorg behoren. In de tweede episode was een beroep op de figuur van Anton Philips nog geruime tijd voldoende om de druk op het sociale beleid te weerstaan. In de naoorlogse periode wist het katholiek vormingswerk, in de vorm van Mater-Amabilisscholen voor meisjes en Levensscholen voor jongens, met succes de vormings- en onderwijsactiviteiten van Philips te beknotten. Onder invloed van de katholieke kritiek en door de economische druk binnen het bedrijf om bedrijfsvreemde elementen af te stoten, trok Philips zich terug op 'eigen' terrein. Wel probeerde het bedrijf een vinger aan de pols van het professionele vormingswerk te houden door eigen pedagogische deskundigen in te zetten bij het neutrale Zonnebloemwerk.

Waarin ligt nu het verschil tussen beide boeken? *De zorg om het fabrieksmeisje* eindigt in de jaren zestig, terwijl Van der Coelens onderzoek de periode van oprichting tot heden bestrijkt.¹ Bij Van der Coelen is sociaal beleid een verlengstuk van economisch beleid. 'Zodra de economische noodzaak verdween, verdwenen eveneens de speciale maatregelen die getroffen waren voor vrouwen en daarmee verdwenen veel vrouwen van het toneel' (Van der Coelen, 1991, p. 139). Hoewel deze conclusie betrekking heeft op de kinderopvang in de laatste decennia, geldt ze ook als verklaring voor de hogere beloningen en betere arbeidsomstandigheden in de eerste periode. Ook in de vraagstelling (waarom trok Philips juist vrouwen aan voor bepaalde functies) ligt al besloten dat het op specifieke wijze inschakelen van vrouwen voortkomt uit 'het' Philips-belang: zoveel mogelijk winst maken. Deze centrale vooronderstelling gaat voorbij aan de meningsverschillen over de vormgeving van 'het' Philips-belang in verschillende managementgeledingen en negeert de mogelijkheid van mismanagement en onbedoelde effecten van het leidinggeven. Uitgaan van de economische almacht van Philips leidt tevens tot het bagatelliseren van de spanningen die noodzakelijk waren om de culturele hegemonie van het katholieke establishment te doorbreken en met andere bedrijven op de arbeidsmarkt te concurreren. In het onderzoek wordt vastgesteld dat vrouwen goedkope en ongeschoolde arbeid verrichten. De vraag waarom *juist vrouwen* dat werk doen blijft echter onbeantwoord, evenals de vraag waarom andere vrouwen in vergelijkbare economische en sociale

omstandigheden thuisbleven. Dat is mede te danken aan het feit dat de arbeidspolitiek van Philips in deze benadering zelf geen sekseverschillen tot stand brengt, maar slechts inspeelt op de bestaande ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. In deze aanname over sekseongelijkheid fungeren niet nader gedefinieerde mannen als ijkpunt voor de positie van Philips-vrouwen. Het uitgaan van winstmaximaliserend gedrag creëert actoren van bordkarton zonder een betekenisvolle sekse en sociale culturele inbedding. Philips-meisjes en Philips-bazen komen door dit eendimensionale analysekader nauwelijks tot leven. Evenals managers verschijnen vrouwen als calculerende actoren, zij het met beperkter keuzemogelijkheden.

Door de sociale macht niet als verlengstuk van de economische macht op te vatten, geeft Van Drenth de eigen rationaliteit van de sociale macht en daarmee verschillen in de concernleiding meer reliëf.² Zij belicht vooral de moderniserende rol van Philips in het conservatieve, katholieke zuiden bij het maatschappelijk aanvaardbaar maken van fabrieksarbeid voor meisjes en gehuwde vrouwen. Het sociale beleid betekende zowel een inkadering van als een ruimere gelegenheid tot arbeid buitenshuis voor vrouwen. De zorgende macht bracht verschillende definities van vrouwelijkheid tot stand, waardoor vrouwen op hun beurt een ruimere invulling aan hun verantwoordelijkheid als moeder en echtgenote konden geven. Philips betekende voor zijn vrouwelijke werknemers behalve betere economische kansen ook een mogelijkheid om zich losser te maken van opvattingen over vrouwelijkheid in de ouderlijke en kerkelijke invloedssfeer en een eigen intieme sfeer met vrouwelijke collega's op te bouwen.

Kantoorarbeid

De historische ontwikkeling van kantoorarbeid laat zien dat de toegang tot en een carrière binnen het kantoor met veel moeite door vrouwen is veroverd. De dissertatie van Francisca de Haan, *Sekse op kantoor. Over vrouwelijkheid, mannelijkheid en macht, Nederland 1860-1940* (1992), heeft als theoretisch doel om de kantoorjuffrouw uit de octopusarmen van het onderdrukingsparadigma te redden. Het overaccentueren van de geringe kwaliteiten van kantoorarbeid beneemt, volgens De Haan, het zicht op de mogelijkheden voor vrouwen om met dit soort arbeid vorm te geven aan een zelfstandig bestaan. Het boek stelt een historische analyse van de genderdefinitie van kantoorarbeid in het vooruitzicht, die aannemelijk maakt dat de weerstand tegen vrouwen op kantoor geen incident in de geschiedenis van de kantoorarbeid is.

Tachtig jaar vrouwelijke kantoorarbeid is in De Haans vindingrijke proeve van vrouwengeschiedenis geordend naar het aandeel van diverse partijen in de strijd om de

toegang en, nadat de vrouwelijke kantoorbediende een voldongen feit is geworden, om de plaats van vrouwen op het kantoor. De inspanningen van vrouwen om toegang tot administratieve functies te krijgen vormen volgens De Haan een onderdeel van het feministisch streven naar de verruiming van de vrouwelijke arbeidsmogelijkheden. Vrouwen werden niet alleen geweerd uit kantoorbanen, maar ook uit de meeste belangenorganisaties voor kantoorpersoneel, die aan het eind van de vorige en het begin van deze eeuw ontstonden. De beide hoofdstukken waarin het vrouwenvriendelijke beleid van de vakbond Mercurius, de Christelijke Vereniging, de R.K. Bond en de Algemeene wordt neergezet, documenteren nog eens dat de vrouwelijke afzijdigheid van vakbondspolitiek moeilijk alleen op de 'desinteresse' van vrouwen is terug te voeren. Mercurius wist de instroom van vrouwen enige tijd met succes te vertragen door hen de toegang tot de examens voor de praktijkdiploma's boekhouden, handelscorrespondentie en moderne talen te ontzeggen, die de bond onder eigen auspiciën organiseerde. Ook toen het vakbondslidmaatschap vrouwen niet langer geweigerd kon worden, namen bonden het geenszins ruimhartig op voor de belangen van hun vrouwelijk kantoorpersoneel. Beweerden tegenstanders van vrouwelijke kantoorarbeid aanvankelijk dat 'de vrouwelijke lichaamsfunctiën' geregelde kantoorarbeid verhinderden, onder dreiging van de crisis werden vrouwen plotseling niet serieus genoeg bevonden voor kantoorarbeid. Om tegemoet te komen aan de klachten over de frivoliteit en het zedenbedervend karakter van vrouwelijke kantoorarbeid adviseerden het Tweede-Kamerlid Johanna Westerman en de bekende feministe Welmoet Wijnands Franken-Dyserinck het dragen van dienstkleding. De vrouwelijke kantoorbediende begon toen net een vertrouwd verschijnsel te worden – een kwart van het kantoorpersoneel bestond rond 1920 uit vrouwen.

Het al uit 1979 stammende onderzoek naar kantoorarbeid van Fiona McNally laat zien dat een kritisch gebruik van sociologische theorieën niet per se tot een mechanisch verklaringsmodel hoeft te leiden. Ook McNally stelt zich tot doel om vrouwelijke kantoorbedienden als handelingsbekwame actoren neer te zetten. Vanuit de gedachte dat sociale wetenschappers ertoe neigen populaire stereotypen tot theoretisch uitgangspunt te verheffen, weerlegt ze in *Women for hire* een aantal veelvoorkomende vooronderstellingen in sociologische studies naar vrouwelijke kantoorarbeid. Speerpunt van haar kritische lezing van de sociologische onderzoeksliteratuur is het idee dat er een typisch vrouwelijke arbeidsattitude zou bestaan. '...all too often women have been characterised as passive reacting agents, with limited occupational aspirations created by their socialisation experiences and domestic circumstances' (McNally, 1979, p.6). De preoccupatie van

onderzoekers met socialisatie en gezinsrol heeft tot gevolg dat het belang van werkgelegenheidsmogelijkheden en verhoudingen op de werkplek voor het tot stand komen van seksueel gelijkheid genegeerd worden.

McNally beschouwt het gebrek aan vrouwelijke loopbaanaspiraties als minder bepalend voor seksueel gelijkheid dan de organisatie en definitie van kantoorarbeid als deeltijdarbeid met tijdelijk karakter.

De kracht van De Haans onderzoek ligt in het aanboren van gevarieerde bronnen, die het opsporen van de verschillende constructies van vrouwelijkheid in diverse perioden mogelijk maken. Naast de publicaties uit de vrouwenbeweging, de vakbond en de werkgeversorganisaties gebruikt De Haan het Instituut Schoevers – sinds jaar en dag het synoniem voor de secretaresseopleiding – en de herinneringen van vrouwelijke kantoorbedienden als ingang voor kantoorarbeidsonderzoek. Hoewel De Haan aan de herinneringen van de vrouwen op kantoor nadrukkelijk geen hoger waarheidsgehalte wil toedichten, blijft de status van deze bron in het ongewisse. Het toevoegen van ervaringsverhalen aan het verhaal van vrouwelijke kantoorarbeid als historisch geconstrueerde categorie, wekt de indruk dat het tot stand brengen van deze categorie zich buiten de geschiedenis om heeft voltrokken. Wanneer constructies van kantoorarbeid totstandkomen door betekenisgeving van verschillende actoren, hebben ook vrouwelijke kantoorbedienden door instemming of tegenspraak aan deze constructies bijgedragen. Vanuit een consistent constructivistisch perspectief kunnen ervaringsverhalen en herinneringen als constructies achteraf worden beschouwd³, namelijk als constructies van actoren die vanuit een hedendaags perspectief betekenis geven aan hun handelingen in het verleden.

Women for hire ondermijnt met conventionele onderzoeksmethoden de universele aanspraken van mainstream-theorieën. Door middel van het beproefde recept van het toetsen van vooronderstellingen laat McNally zien dat theoretische concepten geseksueerd zijn, wanneer ze negeren dat werkspiraties van vrouwen op de werkplek zelf gefrustreerd worden. Niet de vrouwelijke socialisatie en gezinsverplichtingen houden vrouwen van een carrière af, maar de manier waarop deze noties werkzaam zijn in de organisatie en allocatie van kantoorfuncties en in alledaagse interacties op het kantoor. Discriminatie krijgt in deze benadering een gezicht en fungeert niet langer als black box. Ook het eendimensionale beeld van vrouwelijke kantoorarbeid als uiting van gebrek aan aspiraties of onderdrukking wordt doorbroken. Vrouwen streven persoonlijke bevrediging in het kantoorwerk na, terwijl zij tegelijkertijd bereid zijn vanwege hun gezinsverantwoordelijkheden compromissen te sluiten en met beperkte carrièremogelijkheden genoegen te nemen. Door zich te beperken tot de naoorlogse periode, komt McNally niet

te weten dat vrouwelijke kantoorarbeid (evenals industriële arbeid) lange tijd met zedelijkheid in verband is gebracht.⁴

Uitsluitingsprocessen krijgen bijna automatisch meer accent dan insluitingsprocessen, omdat beide onderzoeken de positieve mogelijkheden van vrouwelijke kantoorarbeid accentueren. De vroegtijdige symbiose tussen vrouwen en typemachines betekende echter, behalve een verruiming van de arbeidsmogelijkheden van vrouwen, tegelijkertijd het bemoeilijken van iedere poging om de deur van de typekamer op een kier te zetten. Om zich te handhaven op het kantoor, moesten meisjes en vrouwen hun seksuele uitstraling verhullen door zich te conformeren aan de 'zakelijke' gedrags- en kledingcodes van mannelijke klerken.

Sociaal werk

In *Het Amerika der vrouw*⁵ (1996), een vergelijkend onderzoek naar het Amerikaanse en Nederlandse sociaal werk, onderzoekt de historica Berteke Waaldijk de rol van sekse bij de legitimering en de professionalisering van het sociaal werk. De filosoof Sjaak Koenis buigt zich in *De precaire professionele identiteit van sociaal werkers* (1993) over het wisselvallige verloop van de discussie over de beroepsidentiteit van het sociaal werk in Nederland na de Tweede Wereldoorlog. Dit onderzoek bevraagt hoe de zelfbewuste sociaal werker uit de jaren vijftig in een tobberige en aangeslagen professional kon veranderen.

Het Amerika der vrouw is opgebouwd uit drie delen: historische legitimaties van het sociaal werk, de strijd om het curriculum en de verhouding tussen sociale politiek en individuele hulpverlening. Waaldijk betoogt in het eerste deel dat Amerikaanse sociaal-werkpioniers gebruikmaakten van uiteenlopende intellectuele en politieke vertogen om verschillende definities en dus ook verschillende rechtvaardigingen van het sociaal werk te construeren, terwijl Nederlandse collega's vooral hun sekse in stelling brachten. Als verklaring voor dit verschil wordt aangevoerd dat Amerikaanse vrouwen beter opgeleid waren en vanuit 'posities met autoriteit' spraken. De eersten maakten dan ook geschiedenis in de ogen van de auteur, hun overzeese zusters zouden daarentegen slechts de traditie van vrouwelijke opoffering en altruïsme voortzetten. Ook in het tweede deel pakt de vergelijking tussen Noord-Amerika en Nederland ten nadele van sociaal werkers hier te lande uit. Het professionele gehalte van de Amerikaanse opleidingen was hoger, omdat men erin slaagde om een groter aantal mannelijke docenten en leerlingen te werven en omdat de impact van het sociaal werk op het gebied van wetenschap en politiek groter was. Het curriculum in Nederland behelsde niet veel meer dan algemene sociale vorming voor meisjes uit de hogere kringen.

Ook wat betreft de verhouding tussen sociale politiek en individuele hulpverlening trokken Nederlandse sociaal werkers zich in tegenstelling tot hun overzeese collega's volgens Waaldijk in een apolitieke opvatting van case work terug. De introductie van het case work in Nederland bevrijdde de professionele identiteit van seksspecifieke connotaties en maakte de weg vrij naar verdere professionalisering.

Koenis schetst in drie hoofdstukken hoe voorstanders van een zakelijke, wetenschappelijk georiënteerde aanpak van het sociaal werk in de jaren vijftig hun beroepsdomein met succes wisten af te grenzen van de als sociale hulp vermomde zielzorg. De ontzuiling van de jaren zestig leidde tot modernisering en spectaculaire groei van het sociaal werk. Door de uitbreiding van de sociale zekerheid richtte het sociaal werk zich meer op het geestelijk welzijn, een verschuiving die tot uitdrukking werd gebracht door de introductie van het omvattende woord welzijnswerk. Het welzijnswerk stelde zich niet alleen meer de leniging van de sociale nood van de sociaal-zwakken tot doel, maar ook het bevorderen van het welbevinden van iedere burger. Onder invloed van schaalvergroting en taakverbreding kwamen de professionele waarden van 'de modernen', vooral belichaamd in de methodische behandeling van individuele gevallen (het zogenaamde case work), al spoedig ter discussie te staan. Bemoeiing met het (geestelijk) welzijn van het individu stond in die discussie steeds vaker tegenover de collectieve verbetering van (materiële) welvaart. Eens de oogappel van het expansieve Ministerie van Maatschappelijk Werk, werd het welzijnswerk in betrekkelijk korte tijd het zwarte schaap van de stagnerende verzorgingsstaat.

Koenis onderkent dat retorische tegenstellingen een geschiedschrijving van het sociaal werk in de weg staan. In plaats van het professionaliseringsstreven in het sociaal werk als te ver doorgeschoten of onvoltooid te beoordelen, stelt Koenis zich tot doel om de ontwikkeling in de opvattingen over de beroepsidentiteit in het licht van de veranderende verzorgingsstaat te bezien. Deze constructivistische aanpak zou een interessante analyse van de identiteitscrisis van het sociaal werk kunnen opleveren, als het niet met een functionalistisch begrippenkader was uitgewerkt. De vraag welke factoren de stijgingskansen van beroepen beïnvloeden doet hem bij Van Doorns typering van het sociaal werk belanden. Van Doorn ziet het sociaal werk als een beroep dat in het spanningsveld tussen geval en institutie opereert en over een onvoldoende eigen kennisbestand beschikt. Zo'n typering van het sociaal werk aan de hand van het idealtypische beeld van 'klassieke' professies, verheft de kenmerken van een beperkt aantal beroepen met een specifieke ontwikkelingsgeschiedenis tot maatstaf van andere beroepen.⁶ Een ander bezwaar van deze zogenaamde kenmerkenbenadering is

dat het de eigen aspiraties van beroepen kritiekloos overneemt en de gender- en klasselading van deze aspiraties over het hoofd ziet. Door deze ahistorische werkwijze valt de uitwerking van de contextualistische benadering nogal mager uit. Koenis' schets van het case work in de jaren zestig als individualiserings- en depolitiseringsstrategie, steunt op een traditioneel socialistische retoriek waarin bevoogding van de arbeidersklasse en case work als specifiek vrouwelijke hulpverlenings-traditie op één lijn worden geplaatst. Ook de machtsstrijd tussen het sociaal werk en zijn academische rivalen over de zeggenschap op het terrein van de sociale politiek – die in het sociaal werk als ondersteuning van de emancipatie van cliënten en anti-professionalisme aan de orde komt – wordt als nauwelijks relevant voor de context van de discussie over de beroepsidentiteit terzijde geschoven.

Meer nog dan Koenis realiseert Waaldijk zich hoe het beeld van de geschiedenis van het sociaal werk bepaald is door polemische stellingnamen in het begin van de eeuw en de jaren zestig. Zo omzeilt zij de conceptuele voetangels die inherent zijn aan een geschiedschrijving 'van binnen uit', waarin de beschrijving van het amateuristisch verleden in dienst staat van de ophemeling van het professionele heden. Ook de vaak geconstrueerde tegenstelling tussen emancipatie en disciplineren kan de toets van Waaldijks kritiek niet doorstaan.

Deze kritische historiografische kanttekeningen wekken de verwachting dat *Het Amerika der vrouw* een nieuw licht zal werpen op de geschiedenis van het sociaal werk als vrouwenberoep. Ondanks de vindingrijke opzet en de bekwame uitvoering bevestigt het onderzoek in hoofdlijnen de bestaande lezingen van het sociaal werk en van de relatie tussen vrouwelijkheid en professionaliteit in dit beroep. Hoewel een belangrijk onderdeel van het onderzoek aan nauwgezette analyses van constructies van vrouwelijkheid in het sociaal werk gewijd zijn, staat deze constructivistische lezing op gespannen voet met de opvattingen over professionaliteit. Het professionele gehalte van het sociaal werk wordt afgemeten aan de mate van betaling, wetenschappelijkheid en sekseneutraliteit. Dat betaalde arbeid en professionaliteit in moderne mannelijke professionaliteitsvertogen onverbrekkelijk met elkaar verbonden zijn geraakt, maakt van het onbetaald verrichten van sociaal werk in Nederland nog geen 'persoonlijke gewetenszaak' in deze periode.⁷ De ironie wil dat professionalisme voort komt uit een traditie waarin het verrichten van ereambten op het gebied van recht, wetenschap et cetera 'om niet' werden verricht. Geldelijk gewin zou een onafhankelijke opstelling van ambtsdragers in de weg staan.

In tegenstelling tot wat Waaldijk beweert ontleenden maatschappelijk werkers hier te lande hun bekwamheid evenmin als in Amerika louter en ongespecificeerd

aan hun sekse (Waaldijk, 1996, p.133). Hoewel het spreken over plichten en schuldbesef ons nu wellicht als een vrouwelijk discours in de oren klinkt, hebben verschillende auteurs laten zien dat opoffering en altruïsme aan het eind van de vorige eeuw politieke deugden zijn met een meer mannelijke dan vrouwelijke connotatie.⁸ Waaldijk associeert Merciers propaganda voor vrouwelijk altruïsme ten onrechte met een eeuwenoude traditie van vrouwelijke zelfopoffering. Merciers altruïsme verwijst naar een sociaal-liberale opvatting van de politieke deugd van het altruïsme, waarin vrouwen maar moeilijk te plaatsen zijn. Mercier klaarde deze klus door de christelijke traditie van totale zelfopoffering als een aan vrouwen opgedrongen conventie af te schilderen, die slechts tot zelfverlies en opsluiting in de huiselijke levenssfeer kon leiden.⁹ Teruggrijpend op Plato's definitie van altruïsme, waarin zelfverwerkelijking en zelfopoffering voor de publieke zaak elkaar in evenwicht houden, moedigde zij vrouwen aan 'de drempel naar het sociale leven' te overschrijden.

De complexe relatie tussen vrouwelijkheid en professionaliteit zou meer reliëf krijgen wanneer in de beschouwing betrokken wordt dat de 'wetenschappelijke' aanpak van sociaal-werkpioniers een reactie vormde op een charitatieve traditie waarin de vrouwelijke natuur de boventoon voerde. Zoals moderne opvattingen van professionaliteit niet verenigbaar zijn met toenmalige opvattingen over professioneel sociaal werk, zo ging ook niet iedere opvatting van vrouwelijkheid samen met die van professionaliteit. Ook in Nederland kregen professionele aspiraties vorm met behulp van beschikbare wetenschappelijke en politieke vertogen over vrouwelijkheid en sociale ongelijkheid. De pioniers gaven een lezing van deze theorieën die legitimeerde onder welke voorwaarden vrouwen als volwaardige leden van de samenleving konden bijdragen aan de oplossing van de sociale vraagstukken van hun tijd. Een professionele beoefening van het sociaal werk eiste volgens haar grondlegsters naast een brede sociaal-wetenschappelijke scholing, het aankweken van een reflexieve houding en een door gedragscodes gereguleerde interventiepraktijk.¹⁰ Zij hoopten daarmee tevens tegenwicht te bieden aan de beperkte levenssfeer en burgerlijke levensstijl waarin de sociaal werkers in spe doorgaans opgroeiden. In dit licht bezien verruimden inspanningen van sociaal-werkpioniers de vrouwelijke levenssfeer en kweekten ze meer begrip voor het samengaan van een individuele en een structurele aanpak van armoede.

Het zonder reflectie gebruiken van een tijd-, plaats- en seksegebonden professionaliteitsconstructie komt op meer plaatsen tot uiting. Zo neemt Waaldijk het Nederlandse sociaal werk de maat met Amerikaanse maatstaven van professionaliteit en toetst zij professionaliteitsdefinities van rond de eeuwwisseling aan naoorlogse strevingen. Door het case work als toppunt van profes-

sionalisme te nemen, worden de verdiensten van de naorlogse sociaal-werkpionier Kamphuis tegen de professionaliseringsinspanningen van vroegere pioniers in stelling gebracht. Door dit vergelijkingsperspectief verdwijnt ook uit het oog dat de opleidingen voor sociaal werk van meet af aan gebruikmaakten van nieuwe sociaal-wetenschappelijke inzichten in het armoedevraagstuk en een zakelijke relatie tussen hulpverlener en cliënt propageerden.

Conclusie

In drie van de zes onderzoeken staan constructies van vrouwelijkheid centraal. In *De zorg om het fabrieksmeisje* en *Sekse op kantoor* betekenen vrouwelijkheidsconstructies verruiming van de vrouwelijke levenssfeer en kanalisering van moderne vrouwelijkheid, terwijl het argumenteren in termen van sekse in *Het Amerika der vrouw* voornamelijk als opsluiting in het vrouwelijkheidsvertoog wordt gezien. Een nadere analyse van de onderzoeksstrategieën kan dit opmerkelijke verschil verklaren. Bij Van Drenth en De Haan structureren de bestaande, tegenstrijdige vrouwelijkheidsvertogen de mogelijkheid tot spreken en handelen van de verschillende actoren. Zij vormen de tekstuele context waarbinnen het vertoog van de zorgende macht en het feministisch vrouwenarbeids- en het kantoorarbeidsvertoog worden gelezen. Bij Waaldijk staan legitimaties van het sociaal werk in Nederland niet in de context van Nederlandse debatten over vrouwelijkheid, professionaliteit en wetenschappelijke armoedebestrijding, maar worden ze zowel met eigentijdse Amerikaanse legitimaties als met naoorlogse Nederlandse constructies van professionaliteit vergeleken.

Van Drenth verruimt de tijdloze, economische machtsongelijkheid tussen kapitaal en arbeid voor een dynamisch en gevarieerd beeld van sekseconstructies. Het onderzoek laat de manier zien waarop het vertoog van de zorgende macht de handelingsperspectieven van verschillende actoren structureert zonder ze te determineren. Sekseconstructies sluiten zowel aan bij de breder levende angst voor de zedelijke bedreigingen van fabrieksarbeid, als bij de economische noodzaak het katholieke zuiden te moderniseren. Voor Philips-meisjes beantwoordde het sociaal beleid aan de economische en culturele behoefte van meisjes om deel te hebben aan het moderne leven, zonder de noodzaak het vertrouwde perspectief op huisvrouw- en moederschap op te geven.

Constructies van vrouwelijke kantoorarbeid krijgen bij De Haan reliëf door de interactie tussen de inspanningen om vrouwelijke kantoorarbeid geaccepteerd te krijgen en de georganiseerde en ongeorganiseerde vormen van uitsluiting. Door deze aanpak sneuvelt terloops ook nog een aantal alledaagse en wetenschappelijke stereo-

typen over vrouwelijke kantoorarbeid, hoewel het onderzoek van McNally laat zien dat zoets niet alleen aan sociaal-constructivistisch kader is voorbehouden. Evenals Koenis ontkracht Waaldijk het kritisch potentieel van het sociaal-constructivisme door de geschiedenis van het sociaal werk te waarderen in termen van het dominante professionaliteitsvertoog, waarin geld, wetenschappelijke objectiviteit en sekseneutraliteit als maatstaven voor professionaliteit in het sociaal werk gelden. Deze criteria maken juist onderdeel uit van de machtswerking van professionele vertogen die onderzocht (moeten) worden. Vrouwelijkheid kan op grond van deze modernistische maatstaven enkel nog als struikelblok voor professionaliteit beschouwd worden. Beide onderzoeken komen daardoor ook niet toe aan de vraag wat professionaliteit betekent in relatie tot vrouwelijkheid in een bepaalde periode.

Literatuur

- Brouns, M. & A. Schokker (1990). *Arbeidsvraagstukken en sekse*. Den Haag: STEO.
- Brouns, M. (1993). *De homo-economicus als winkeldochter. Theorieën over arbeid, macht en sekse*. Amsterdam: SUA.
- Bervoets, L. (1994). *Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid. De verzoening van wetenschap, ethiek en sekse in Nederland rond de eeuwwisseling*. Amsterdam: IISG.
- Coelen, I. v.d. (1991). *100 jaar vrouwenarbeid bij Philips*. Utrecht: Van Arkel.
- Drenth, A. v. (1991). *De zorg om het fabrieksmeisje. Fabrieksmeisjes in de elektronische industrie in Eindhoven (1900-1960)*. Zutphen: Walburg Pers.
- Dudink, S. (1997). *Deugdzaam liberalisme*. Amsterdam: IISG.
- Haan, F. de (1992). *Sekse op kantoor. Over vrouwelijkheid, mannelijkheid en macht 1860-1940*. Hilversum: Verloren.
- Johnson, T.J. (1972). *Professions and power*. London: MacMillan.
- Koenis, S. (1993). *De precare professionele identiteit van sociaal werkers*. Utrecht: Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn.
- Larson, M.S. (1977). *The rise of professionalism. A sociological analysis*. London: University of California Press.
- Leydesdorff, S. (1987). *Wij hebben als mens geleefd. Het Joodse proletariaat van Amsterdam 1900- 1940*. Amsterdam: Meulenhoff.
- McNally, F. (1979). *Women for hire. A study of the female office worker*. London/ Basingstoke: MacMillan Press.
- Mok, A.L. (1973). *Beroepen in actie. Bijdragen tot een beroepsociologie*. Meppel: Boom.
- Velde, H. te (1993). Viriliteit en opoffering. 'Mannelijkheid' in het Nederlandse politieke debat van het fin-de-siècle. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 56, 421-434.
- Waaldijk, B. (1996). *Het Amerika der vrouw. Sekse en geschiedenis van maatschappelijk werk in Nederland en de Verenigde Staten*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Noten

1. Naast inhoudelijke verschillen liep ook het bronnengebruik uiteen. Van Drenth wist zich bij het onderzoek te verzekeren van de medewerking van de staf van het concernarchief. Voor het onder supervisie van SOMO (Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen) totstandgekomen onderzoek van Van der Coelen kon maar beperkt gebruikgemaakt worden van het bedrijfsarchief.
2. Helaas geeft het onderzoek geen systematische, empirische analyse van de wijze waarop het economisch en het sociaal discours zich bij Philips tot elkaar verhouden in de verschillende perioden. Deze keuze draagt bij aan het beeld dat sociaal-constructivistische benaderingen alleen voor culturele en sociale vraagstukken geschikt zijn.
3. Voor de vele implicaties van de interpretatie van deze 'achteraf-constructies' zie: Leydesdorff, 1987.
4. Overigens kan het debat over de wenselijkheid van gehuwde vrouwenarbeid in veel gevallen als modern vervolg op de zedelijkheidskwestie worden gezien.
5. De fraaie titel 'Amerika der vrouw' verwijst naar een uitspraak van de Duitse sociaal-werkpionier Alice Salomon, die het sociaal werk analoog aan de VS als het nieuwe land van onbegrensde mogelijkheden beschouwde. (Waalwijk, 1996, p.13). Zie ook noot 12, p.38 in dit proefschrift voor verwijzingen naar de racistische en seksistische connotaties van de 'frontier'-metafoor.
6. Zie voor een uitgebreide kritiek op de zogenoemde kenmerkenbenadering: Johnson, 1972; Mok, 1973; en voor de bijdragen van sociologische theorieën van Parsons en anderen aan de seksuering van het mannelijke professionaliseringsvertoog zie: Bervoets, 1994.
7. Zie voor een historisch overzicht van de ontwikkeling van professionele ideologieën: Larson, 1977.
8. Te Velde belicht de mannelijkheid van opoffering als politieke deugd in het fin-de-siècle (Te Velde, 1993, p.421). Dudink geeft een uitgebreide en interessante lezing van Merciers altruïsme (Dudink, 1997).
9. In mijn proefschrift beschrijf ik op welke manieren Mercier het sociaal-liberale vertoog heeft opgerekt om het passend voor vrouwen te maken (Bervoets, 1994).
10. Voor het aankweken van deze houding zie: Bervoets, 1994, hfdst 6.